

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Capdeville, Sophie Alix

Title: Suomen saamenkielisten painotuotteiden alkutaival: ensimmäisistä saamennoksista saamenkieliseen kirjallisuuteen

Year: 2009

Version:

Please cite the original version:

Capdeville, S. A. (2009). Suomen saamenkielisten painotuotteiden alkutaival: ensimmäisistä saamennoksista saamenkieliseen kirjallisuuteen. In K. Ruppel (Ed.), *Omin sanoin – Kirjoituksia vähemmistökielten kirjallistumisesta* (pp. 29-58). Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja, 6. <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk6/>

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

Sophie Capdeville
Jyväskylän yliopisto

Suomen saamenkielisten painotuotteiden alkutaival

Ensimmäisistä saamennoksista saamenkieliseen kirjallisuuteen

1800-luku oli suomen kielen ja suomenkielisen kirjallisuuden suuren kehityksen aikakautta, jolloin suomelle pyrittiin saamaan virallisen kielen asema ruotsin rinnalle Suomen suuriruhtinaskunnassa. Itsenäisen Suomen tasavallan perustuslaki tunnusti kaksi virallista kieltä, suomen ja ruotsin. Suomen suuriruhtinaskunnan vähemmistöjen kielet ja kirjahistoria ovat mielenkiintoinen tutkimuskohde: vaikka autonominen hallinnon myötä syntyi suomalais-kansallinen identiteetti, vähemmistöjen asema huononi.

Kirjallisuudentutkimus käyttää jälkikolonialismin käsitettä kuvatakseen alkukansojen kirjallisuutta, joka ”kritisoi eurooppalaisen ajattelun tuottamia marginaali-keskusta-ajattelusta juontuvia käsitteitä, kuten universalismia sekä kulttuurista etnosentrismää” (Hirvonen 1999: 37–38). Tämä käsite soveltuu hyvin enemmistön ja vähemmistön kulttuurin välisten valtasuhteiden tarkasteluun.

Tämän artikkelin tarkoituksena on selvittää, miksi Suomen erään vähemmistön — saamelaisten — painotuotteiden julkaiseminen kehittyi Suomessa hitaasti. Tutkimus kuuluu kirjahistorian alaan ja tutkin kirjoja sekä painotuotteina että käsikirjoituksina tietyn yhteiskunnan ja kulttuurin viitekehyksessä.

Saamenkielinen kirjan historia on jälkikolonialismin tuote, joka syntyi ja kehittyi tietyssä dikotomiassa: maan enemmistö määräsi sen elinmahdollisuudet ja -rajoi-

tukset. Julkaisuehdotuksista päätettiin kaukaisessa keskuksessa ottamatta huomioon reuna-alueiden todellisia tarpeita. Vähemmistön kirjahistoriaa eivät siis säännelleet ko. vähemmistön omat perinteiset elämänmuodot. Suomensaamelainen kirjailija Pedar Jalvi (hänen ensimmäinen saamenkielinen tekstinsä ilmestyi vuonna 1915) sai seuraajia vasta 1900-luvun toisella puoliskolla.¹

1700-luvun lopulla luterilainen kirkko totesi, ettei ollut mahdollista käyttää jo painettuja saamenkielisiä kirjoja Suomen Lapissa, koska niiden saamen murretta Kemin Lapin saamelaiset eivät ymmärtäneet. Kirkon virkailijoiden käsitys ei muuttunut Suomen siirryttyä osaksi Venäjän valtakuntaa. Vaikka saamen kielen käyttöä ei kielletty, saamenkielisten kirjojen julkaisemista ei myöskään tuettu. Lapin kirkollisasioiden hoito siirtyi vuonna 1851 Turusta Kuopioon, joka oli Pohjois-Suomen hiippakunnan keskus. Kyseinen hiippakunta tuki vähemmistökielten käyttöä ja siis saamenkielisten kirjojen kääntämistyötä ja julkaisemista. On kiintoisaa tarkastella tätä kehitystä.

Tutkimukseni aineistona on Suomen saamenkielinen painotuotanto vuosina 1825–1920. Kyseinen aineisto perustuu pääosin laatimaani luetteloon Fellmanin suvun Lapponica-kokoelmasta (Capdeville 2001a, 2001b). Tarkastellun aikakauden alussa painettiin Suomen suuriruhtinaskunnan ensimmäiset saamenkieliset kirjat ja sen lopussa julkaistiin ensimmäisen kerran Suomen saamelaisen kirjoittamia saamenkielisiä tekstejä. Viimeksi mainittuna ajankohtana myös saamelaisten poliittisessa elämässä tapahtui tärkeitä käännteitä, esimerkiksi järjestettiin ensimmäinen yleinen saamelaiskokous vuonna 1917. Rajaaminen Suomen Lappiin ei ole itsestään selvää: mainitun alueen kehitys on tiiviissä yhteydessä koko pohjoiskalotin alueen historiaan. Rajaaminen on kuitenkin tarpeellista, sillä Suomen historia ja kulttuuri antavat omat puitteensa aiheen käsittelylle. Tutkimuksen aineisto koostuu pääasiallisesti Utsjoen, Inarin ja Enontekiön saamalla tuotetuista teksteistä.

---

¹ Monien tutkijoiden mielestä Suomen saamenkielinen kirjallisuus alkoi vasta 1970-luvulla, jolloin Saamelaiskirjailijoiden yhdistys perustettiin (Sámi Girječálliid Searvvi).

1 Historiallinen viitekehys

1.1 Lapin alue

Lapin alueen rajat ovat muuttuneet useasti keski- ja uudella ajalla. Poliittiset ja maantieteelliset rajat ovat ongelmallisia saamelaisen kirjahistorian kannalta, sillä samoja teoksia on ollut käytössä useissa valtioissa, ja kääntäjät ovat etsineet mallia toisissa valtakunnissa ilmestyneistä painotuotteista. Pyrin esittämään ensisijaisesti niiden alueiden kehitystä, joiden murteella Suomen ensimmäiset saamenkieliset painotuotteet julkaistiin. Tarvittaessa mainitsen muitakin paikkoja.

Ruotsin valtakunnassa Lappi oli jaettu jo 1600-luvulla Uumajan, Piitimen, Luulajan, Tornion ja Kemin Lappiin (Bure 1985: 51–52). Kirkkohallinnollisesti alue ja kaantui seuraavasti: Kemi ja Kemin Lappi kuuluivat Turun hiippakuntaan, Tornio, Tornion Lappi sekä Utsjoki ensin Uppsalan, sitten, vuodesta 1647, Härnösandin hiippakuntaan. Utsjoki kuului Koutokeinon² seurakuntaan vuoteen 1747 asti, jolloin se erotettiin emäseurakunnaksi. Utsjokeen liitettiin Inari kappelina (Itkonen, T. 1852: 52; Kähkönen 1982: 132). Vuoden 1751 Strömstadin rauhansopimuksessa vedettiin raja Ruotsin ja Norjan välille Tenojokea pitkin. Sopimukseen liitettiin saamelaisille tärkeä asiakirjaliite, jonka piti taata saamelaisten liikkuvuus eri valtakuntien rajojen yli. Asiakirjaliitettä on myös kutsuttu saamelaisten oikeuksien perustuslaiksi tai saamelaisten Magna Chartaksi (Aikio 1985: 69–70).

Haminan rauhansopimuksessa vuonna 1809 Venäjän ja Ruotsin raja vedettiin Tornionjoki–Muoniojoki-linjalle, ts. Tornion Lapin halki, ja itäisen Tornion Lapin kirkollisasiat siirtyivät Turun hiippakuntaan. Tämä ei estänyt pappeja tai katekeettoja³ liikkumasta rajojen yli, mikä näkyy lestadiolaisuuden leviämisessä. Enontekiö, joka kuului Jukkasjärven seurakuntaan, siirrettiin rauhansopimuksen mukaisesti Muonionniskan seurakuntaan vuonna 1812. Koutokeinon kapinan jälkeen vuonna 1852 haluttiin valvoa tiukemmin pohjoiskalotin alueella liikkumista. Kenraalikuvernööri Platon Ivanovitš Rokassovski määräsi sulkemaan Norjan rajan ”fanaatikoilta ja Laestadiuksen teoksilta” (Kähkönen 1984: 31). Tie merelle sul-

---

² Saamenkielinen alkupaikannimi *Guovdageaidnu* käännettiin ensin suomeksi muotoon ”Koutokeino” ja vasta myöhemmin nykyiseen muotoon ”Kautokeino”. Käytän suomenkielistä nimitystä tässä artikkelissa.

³ Kreikankielinen *katèkhismós*-termi tarkoittaa opetusta, yleensä kristinuskon opetusta. *katèkhèsis* on ”suullinen opetus, kysymyksiin ja vastauksiin tapahtuva opetus” ja *katèkhètès* on opettaja (Kähkönen 1982: 28). Lapissa katekeetat olivat kiertäviä opettajia, jotka seurasivat saamelaisia heidän muuttassaan paikasta toiseen.

jettiin Tenojoen Suomen puolella asuvilta saamelaisilta. Siihen asti nämä olivat käyneet kesäisin rannikolla, jossa heillä oli laidunmaata ja kalastusoikeuksia (Aikio 1985: 92).

1.2 Instituutiot ja lait

Keskiajalta alkaen Pohjois-Euroopan valtiot olivat yrittäneet käännättää alkuperäiskansaa kristinuskoon vahvistaakseen omaa asemaansa pohjoisilla alueilla (kaupallisten toimintojen lisäksi). Haasteellista kirkolle oli saada papit lähtemään tuntemattomille alueille, joilla oli hankala liikkua ja selviytyä. Tilanteen helpottamiseksi päätettiin kouluttaa paikallisia asukkaita, jotka voisivat auttaa papistoa ja avustaa saamenkielisten tekstien kääntämisessä. Piispa Johannes Gezelius vanhemman kansanopetuksen ohjeisiin (1673) kuului tavoite perustaa pedagogioita jokaiseen maalaiskuntaan (Kähkönen 1982: 76).

1600-luvulla perustettiin ensimmäiset opetuslaitokset Lappiin, ensin vuonna 1630 Tornion pedagogio. Tällaisen pitäjänpedagogion tehtävä oli kouluttaa pohjoisen alueen poikia, joiden tulisi palata opettamaan omien kyliensä asukkaita. Paikallinen porvaristo oli myös halukas saamaan koulun omille lapsilleen. Ensimmäinen nimenomaan saamelaisille tarkoitettu koulu perustettiin Lyckseleen vuonna 1632 Uumajan kirkkoherran Olaus Petri Niureniuksen aloitteesta (Kähkönen 1982: 76, 94).

Muutamit papit opettivat itse köyhiä saamelaispoikia saadakseen heidät edistymään opinnoissaan, sillä oppilaat eivät voineet päästä yliopistoon ilman lisäopetusta. Näin esim. Tornion pedagogion opettaja, kirkkoherra Johan Wegelius, antoi yksityisopetusta varattomille, mutta lahjakkaille oppilailleen (Kähkönen 1982: 174).

Lapin kristinuskon levittämistyön ja opetuksen kannalta merkittävä henkilö oli norjalainen pappi Thomas von Westen, joka oli tehnyt lähetystyötä saamelaisten parissa. Vuonna 1723 hän lähetti omaa toimintaansa koskevan kirjeen Ruotsin kuninkaalle Fredrik I:lle. Tämä kirje, joka kuvaili Lapissa tehtävää lähetystyötä, esiteltiin pappissäädyn valtiopäiväkokouksessa. Pappissääty hyväksyi samana syksynä saamelaisten kristinuskon opetuksen tehostetun suunnitelman.

Silloinen Trondheimin katedraalikoulu (saamelaisseminaari), vuodesta 1754 Knud Leemin johtama Seminarium scholasticum, oli oppilaitos lähetystyöhön erikoistuville saarnaajaopettajille ja papeille, jotka halusivat toimia saamelaisten parissa heidän omalla kielellään (von Westenin lähetystyön perusvaatimus). Tästä syystä von Westeniä on kutsuttu nimellä *Finnernas apostol*. Hänen esimerkkinsä mukaan kehitettiin lähetystyötä kaikkialla Pohjoismaissa (Kähkönen 1982: 141–145).

Kirkollisen toiminnan tehostamiseksi Lapissa Ruotsin valtio perusti Lapin kirkollistoimen johtokunnan vuonna 1739 (*Direktionen öfver Lappmarkens ecklesiastik-verk*). Johtokunnan keskeinen tehtävä oli hallinnoida Lapin kirkollisrahaston varoja: se päätti muun muassa katekeettojen virkojen perustamisesta, kirkko- ja koulurakennuksien hoitamisesta tai rakentamisesta sekä saamenkielisten kirjojen julkaisemisesta. Johtokunnalla oli useita muita haasteita. Sen jäsenillä oli usein vain vähän tietoa Lapin oloista, sekin usein toisen henkilön kautta saatua. Härnösandin hiippakuntaan kuuluvan Tornion Lapin asioita seurattiin paremmin kuin Kemin Lapin asioita. Pitkien etäisyyksien takia Turun hiippakuntaan kuuluvan pohjoisen alueen asioita ei voitu käsitellä kovin hyvin (Kähkönen 1982: 156–158).

Johtokunnan toiminnan tulokset näkyvät esimerkiksi Utsjoen pedagogion perustamisessa. Koulun rakentamista oli suunniteltu jo aikaisemmin, mutta asukkaiden varattomuuden takia sitä ei voitu toteuttaa. Koulun toiminta kesti varsin lyhyen ajan, vuodesta 1743 vuoteen 1750. Kun Utsjoki oli muutettu kirkkoherrakunnaksi, oppilasmäärä väheni huomattavasti. Tähän perustunee Turun tuomiokapitulin pedagogion lakkauttamispäätös. Koulun korvaamiseksi päätettiin nimittää kaksi katekeetta. Tuomiokapituli nimitti pedagogion opettajaksi Ylitornion kappalaisen apulaisena toimineen pastorin Anders Hellanderin, joka oli oppinut Utsjoen saamea siinä määrin, että pystyi saarnamaan, opettamaan ja keskustelemaan asukkaiden kanssa. Hänen apulaisenaan toimi saamelaisyntyinen Isak Tornensis (”torniolainen”), joka toimi katekeettana koulun lakkauttamisen jälkeen (Kähkönen 1982: 144–145, 182–187).

Valtaväestön vai vähemmistön kieli?

Uskonpuhdistuksen periaatteiden mukaisesti Raamattu käännettiin myös Ruotsissa kansankielille, kuten suomeksi, ja näillä kielillä julkaistiin myös muuta uskonnollista kirjallisuutta. Saamea käsiteltiin sen sijaan eri tavoin Ruotsin valtakunnan eri hiippakunnissa.

1600-luvun alussa ilmestyivät ensimmäiset saamenkieliset painotuotteet. Vuosisadan lopussa papit olivat yhä tietoisempia eri saamen murteiden ongelmasta. Tämän osoittaa toukokuussa 1686 allekirjoitettu ehdotus, jossa kuninkaalle esitettiin toive julkaista aapisia ja katekismuksia ainakin Uumajan, Piitimen, Luulajan, Tornion ja Kemin Lapin murteilla (Fellman, N. I. 1910: 363; Kähkönen 1982: 106).

Turun hiippakunnan Lapissa suurena kiistan aiheena oli 1700-luvun lopulla kielien valinta: saame vai suomi. Tuomiokapitulin saaman tiedon mukaan saamelaiset halusivat mieluummin lukea suomeksi kuin saameksi. Tämä väite perustunee sii-

hen, että käytössä olevat kirjat oli kirjoitettu eteläsaamen murteella. Tämä murre poikkesi paljon Kemin Lapissa puhutuista saamen murteista. Suomen kielen valinta vaikutti pitkään kyseisen alueen saamelaisten opetukseen ja kirkkopalvelukseen (Fjellström 1744; Högström 1748; Kähkönen 1982: 191).⁴

1800-luvun alkupuoliskolla Ruotsissa toimi Kaaresuvannon pappina ja Pajalassa kirkkoherrana Lars Levi Laestadius, Norjan Vesisaarella kirkkoherrat P. V. Deinboll ja Nils Vibe Stockfleth sekä Suomen Lapissa Utsjoki-Inarin kirkkoherra Jacob Fellman. Lapin kirkollistoimen johtokunnan käskyjen mukaan he kirjoittivat raportteja kauaskantoisesta toiminnastaan. Johtokunta kehotti heitä noudattamaan Carl von Linnén ohjeita, ts. tekemään kielitieteellisiä sekä kansan-, luonnon- ja eläintieteellisiä havaintoja edistääkseen näin eri tieteiden kehitystä (Kähkönen 1984: 7). Sen lisäksi monet heistä olivat yhteydessä toisiinsa. Papit noudattivat tätä ohjetta vielä 1800-luvulla kääntäen ja toimittaen myös saamenkielisiä kirjoja.

Kansanopetus

Kansanopetus oli Lapissa haasteellista. Katekeettakouluissa pyrittiin mahdollisuuksien mukaan käyttämään saamen kieltä. Kansakoulun luomisessa vähemmistön kielen käyttö oli kuitenkin suuri ongelma. Norja oli vuonna 1850 aloittanut norjalais-tamispolitiikan, jonka päämääriä kiinteä koulu palveli paremmin. Eri vähemmistöjen oli opittava norjan kieltä ja kulttuuria. Saamea sai käyttää vain apukielenä. Ruotsissa oli päätetty vuonna 1877 käyttää sekä ruotsia että saamea. Suomessa jo vuonna 1850 alkanut kehitys osoittautui myönteiseksi vähemmistön kielen kannalta. Siihen kuului lasten oman äidinkielen opetuksen kehittäminen. (Kähkönen 1982: 288; SA 20/1898, 1. §.)

Ruotsissa perustettiin lähetyseura *Svenska Missionssällskapet* vuonna 1835 yhteistyössä saksalaisten, sveitsiläisten ja englantilaisten seurojen kanssa. Seuran tärkeimpiä päämääriä oli vahvistaa kristinuskoa Lapissa ja sen myötä kehittää koulutusta. Opetus oli ensin kiertävää, mutta ensimmäiset lähetyuskoulut perustettiin vuonna 1839. Vaikka nämä koulut osoittautuivat kalliiksi, Lars Levi Laestadius puolusti niitä vahvasti. Pikkukoulut (*mindre skolor tai småskolor*) hyväksyttiin 1850-luvulla. Tämäntyyppinen koulu perustettiin myös Tornioon, jossa sitä kutsuttiin lähetyuskouluksi tai lestadiolaisten ”kristittyjen kouluksi”. Siellä käytettiin sekä suomea että saamea.

⁴ Fjellströmin aapista on merkitty Enontekiön kirkon kaluston luetteloon vuodelta 1870 (OMA KRA Cd:3 rovastitarkastuspöytäkirjat).

Lars Levi Laestadius oli nimitetty ensin lähetyssaarnaajaksi Piitimen Lappiin, sitten papiksi Arjeplogiin, myöhemmin Kaaresuvantoon ja vihdoin Pajalaan. Hänestä tärkeintä oli uskonnollinen herätys ja siihen liittyvä kansanopetus. Laestadiusen mukaan opetus ei voinut tapahtua tehokkaasti kotikodassa vaan koulutuvassa. Hän antoi saamenkielistä opetusta ja toimitti 1844 ensimmäisen saamenkielisen raamatunhistorian *Tåluts suptsasah Jubmela pirra ja almatji pirra* (Muinaisia kertomuksia Jumalasta ja ihmisistä).⁵ Suomen Lapin ensimmäisenä opettajana toimi Juhani Raattamaa, joka oli aikaisemmin ollut katekeettana Kaaresuvannossa (Kähkönen 1982: 295–297).

1800-luvun alkupuolen Euroopassa vallitsi kansallisuusaate. Tämä heijastui Suomeenkin. Aleksanteri II:n aikana kehittyi niin kutsuttu kielitaistelu. Fennomaanit ajoivat suomen kielen tunnustamista valtion tasolla ja samalla suomenkielisen koulutuksen kehittämistä. J. V. Snellman ja Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen, fennomaanisen liikkeen johtohahmot (Kähkönen 1984: 19; Lindgren & Lindgren 2006: 339–345), tukivat Uno Cygnaeuksen ponnisteluja yleisen kansakouluopetuksen järjestämiseksi. Yhtenä seurauksena voi pitää vuoden 1858 keisarillista reskriptiä, jonka mukaan katekeetoiksi voitiin valita vain saamenkielentaitoisia henkilöitä. Tämä ei kuitenkaan toteutunut käytännössä. Opetusta piti ensin kehittää syrjäisillä alueilla, ja tähän tarkoitukseen täytyi vielä kouluttaa katekeettoja. Pidemmällä aikavälillä pyrittiin perustamaan lisää kiinteitä kouluja. Vuonna 1863 perustettiin ensimmäinen suomenkielinen opettajankoulutuslaitos, Jyväskylän seminaari. Samana vuonna Aleksanteri II allekirjoitti asetuksen, joka tunnusti suomen kielen maan viralliseksi kieleksi ruotsin kielen rinnalle (SA 112/1858). Koululaitosta edistettiin vuoden 1866 kansakouluasetuksella (SA 12/1866, 114. ja 118. §): tavoitteena oli kehittää kunnallisia kouluja. (Kähkönen 1982: 249; 1984: 102; 1988: 50–54, 91.)

1.3 1800- ja 1900-luvun vaihde

Koulutusta ei voitu Lapissa kuitenkaan järjestää samalla tavalla kuin Keski- tai Etelä-Suomessa, ts. kiinteän koulun muodossa. Pohjoisilla syrjäseuduilla kiertokoulu oli tarkoituksenmukaisempi vielä 1900-luvun alkuvaiheessa. Tämän koulumuodon säilyttäminen perustunee Kuopion piispan Gustav Johanssonin (virassa 1885–1896) ja senaatin kirkollistoimituskunnan puheenjohtajan Yrjö-Koskisen väliseen ystävyyteen (Kähkönen 1984: 105). Lapissa pyrittiin kehittämään opetusta koulutamalla katekeettoja paremmin ja pitämällä yllä kiertokoulua Uno Cygnaeuksen

⁵ Kähkönen 1982: 288–293. Laestadius kehitti kirjakieltä, jota kutsutaan pohjoissaamen kirjakieleksi. Korhonen 1981: 63.

vastustuksesta huolimatta (Kähkönen 1988: 49–55, 60). Opetus tapahtui pidemmäksi ajaksi varatuissa paikoissa (eikä viikon verran kunkin perheen kodassa).

Kuopion hiippakunnan piispana Johansson otti rohkeasti kantaa oman aikansa ongelmiin⁶: hänen mukaansa piti tukea vähemmistön kielen opetusta ja senkielisten kirjojen kustantamista. Senaatti ryhtyi erilaisiin toimiin asiassa. Vuonna 1892 hiippakunta vahvisti lastenkoulujen ohjeistusta, jonka mukaan paikalliset olot piti ottaa huomioon säilyttämällä tarvittaessa kiertokoulu syrjäseuduilla (Kähkönen 1988: 62–63). Vuonna 1893 saamen kielen oikeuksia yritettiin vahvistaa kansakouluasetuksessa (SA 9/1893. 121. §), jonka mukaan lapsilla oli oikeus saada opetusta omalla äidinkielellään (Kähkönen 1984: 79). Johansson ehti tehdä vielä yhden tarkastusmatkan Lappiin vuonna 1896 ennen siirtymistään Savonlinnan hiippakunnan piispaksi. Matkan jälkeen hän kirjoitti laajan kirjelmän kouluylivaltuutukselle korostaen tarvetta kehittää kansakouluopetusta saamelaiden omalla äidinkielellä. Sitä varten tuli kouluttaa saamentaitoisia opettajia.⁷ Saman matkan aikana Johansson kiinnitti huomiota inarinsaamelaisiin: hänestä oli erittäin tärkeää, että he ylläpitäisivät oman äidinkielen taitoa (OMA Eb:18a, 1896; Kähkönen 1984: 80).

Seuraavan kerran Suomen hiippakuntien jakoa muutettiin vuonna 1900, jolloin Lapin hiippakunnan piispanistuin siirtyi Ouluun. Vuosina 1900–1936 piispana toiminut Juho Rudolf Forsman (vuodesta 1906 Koskimies) piti Utsjoen vuoden 1902 tarkastuksessa osan puheestaan tunturisaameksi (OMA Eb:138, 1902). 1900-luvun alussa Suomea koetteli ensimmäinen sortokausi. Vaikka kirkkoherrat Lauri Itkonen ja Aukusti Hakkarainen julkaisivat muutamia teoksia, painotuotteiden määrä väheni huomattavasti. Jyväskylän seminaari jatkoi toimintaansa kaikesta huolimatta. Saamelainen Pedar Jalvi pääsi sinne opiskelamaan.

1.4 Saamen kielen käytön vastustus

Saamen kielen käyttö ei saanut kaikkien virkamiesten hyväksymistä. Kappalainen Anders Abram Favorin vastusti saamen kielen käyttöä Inarissa virkakautensa aikana 1861–1864. Hänestä ei kannattanut painaa inarinsaamenkielisiä kirjoja vain muutamalle sadalle henkilölle pelkästään siksi, etteivät he ymmärtäneet utsjoensaamea.

⁶ 1800-luvun lopussa oli tärkeitä puolustaa kansankieltä eri naapurimaiden tapahtumien takia. Norjaan muuttaneet suomalaiset joutuivat kokemaan norjalaistamispolitiikkaa (vrt. ”den finske fare”) samalla tavalla kuin Norjan saamelaiset. Suomessa elettiin venäläistämisyhteiskuntaa. (Kähkönen 1984: 12, 81–85.)

⁷ Tämä kannanotto perustuu Outakosken koulun tarkastukseen (OMA OTA Eb:138). Utsjoen piispantarkastuspöytäkirja vuodelta 1896. Kirjeen luonnos kouluylivaltuutukselle on liitetty samaan pöytäkirjaan (Kähkönen 1984: 79).

Kappalaisen mukaan heidän suomen kielen taitonsa oli hyvä.⁸ Tuomo Itkosen mukaan Favorin olisi väittänyt saamen kielen olevan kuolemaisillaan. Hän edusti sitä Pohjanmaalla yleistä kantaa, että saamen kielestä ja elämäntavasta ei ollut hyötyä. Favorin oli todennäköisesti omaksunut käsityksensä toimiessaan Kuusamossa papin apulaisena (Itkonen, T. 1952: 159–160, Kähkönen 1982: 322–323).

Favorinin kanta lienee vaikuttanut siihen, että saamenkielisiä kirjoja ei julkaistu Suomen Lapissa vuosina 1863–1902. Samaan aikaan jatkui kuitenkin saamenkielisten kirjojen painaminen Ruotsissa ja Norjassa. Esimerkiksi Raamatun saamenos *Bibal* julkaistiin Norjassa vuonna 1895.

Ritva Kyllin (2005: 228) mukaan tilanteeseen lienee vaikuttanut myös professori Elias Lönnrotin eläkkeelle lähtö, jonka jälkeen tämä ei olisi enää jaksanut jatkaa saamen kielen puolustamista. Toisaalta kirkkoherrojen Andelinin ja Borgin seuraajista harvat osoittivat kiinnostusta saamen kieltä kohtaan. Mainittakoon kuitenkin Jonathan Gummerus, joka osasi puhua saamea ja puolusti saamen kielen opetusta Utsjoen pitäjässä.

2 Saamen kielen kirjahistorian perusta ja synty

2.1 Kirjojen typologia

Aapiset

Luterilaisten periaatteiden mukaan kansan tulee pystyä lukemaan Raamattua itse. Ensimmäinen painettu suomenkielinen kirja olikin aapinen, vuonna 1543 Tukholmassa julkaistu Mikael Agricolan *Abckiria*. Tämä kirja sisältää alkuopetuksen keskeiset ainekset, joita papiston piti opettaa seurakuntalaisille heidän omalla kielellään: aakkoset, lukusanat, katekismuksen pääkappaleet (kymmenen käskyä, uskonnontunnustus, Isä meidän -rukous, enkelin tervehdys eli *Ave Maria* sekä kasteen, ripin ja ehtoollisen asetussanat). (Laine 1997: 80.)

Saamenkielisiä aapisia julkaistiin Ruotsissa vuosina 1619 (Nicolaus Andreae Rehnin laatima *ABC-bok på lappesko Tungemål*) ja 1638 (tuntemattoman kääntäjän *Swenske och lappeske ABC Book*). Viimeksi mainitun teoksen saamenkielinen osuus

⁸ Kirkkoherran lausunto 11.11.1861 (Kähkönen 1982: 322; 1984: 95).

on kirjoitettu Tornion murteella (Qvigstad & Wiklund 1899: 16–17), jota ei ymmärretty suurimmassa osassa Suomen Lappia.

Katekismukset

Katekismus, joka esitti lyhyesti kristinuskon keskeisen sisällön, oli tärkeimpiä uskonopetuksen välineitä. Martti Lutherin kirjoittama *Vähä katekismus* (1529) oli kansanopetukseen tarkoitettu kirja. *Vähästä katekismuksesta* ilmestyi eri piispojen tekemiä käännöksiä. Piispa Ericus Erici Sorolainen julkaisi käännöksensä *Vähästä katekismuksesta* vuonna 1629 toteuttaen uskonpuhdistuksen tavoitetta levittää lukutaitoa tavallisen kansan keskuuteen (Laine 1997: 81–86). Johannes Gezelius vanhemman vuonna 1666 ilmestynyt *Yxi paras lasten tawara* oli pitkään käytössä Suomessa, myös hiippakunnan pohjoisimmilla alueilla (Kähkönen 1982: 68, 74–75, 184). Teos etenee kirkon alkuopetuksen helpommista vaikeampiin aineksiin: aakkoset, lyhyesti ja yksinkertaisesti esitetyt katekismuksen pääkappaleet, ruoka-, aamu- ja iltarukoukset. Kaikkien seurakuntalaisten tuli hallita katekismuksen mainitut osat. *Lutheruksen katekismus* selityksineen oli tarkoitettu avioliittoon ja ehtoolliselle pyrkiville seurakuntalaisille. Raamatun kohtien kokoelma oli lisätty vain sisälukua varten, ei ulkoa opeteltavaksi. Kirja korvattiin vasta vuonna 1689 Olaus Swebiliuksen katekismuksella *Enfaldig förklaring öfwer Lytheri lilla catechismum, stält genom spörsmål och swar* (s. a.). Se ilmestyi vuonna 1746 suomeksi nimellä *Yxikertainen ulostoimitus, Lutheruxen Wähän catechismuxen ylitze, kysymysten ja wastausten cautta edes pandu Olaus Swebiliuxelda... Sen suuren hyödytyxen tähden nyt suomexi kääty* (Laine 1997: 95).

Kirkkokäsikirjat

Keskiajan lopulla painetut *Manuale*-kirjat olivat papeille tarkoitettuja käsikirjoja, joihin sisältyivät tavanmukaiset kasuaalipalvelukset⁹. Oktaavokokoinen *Manuale* oli helposti kuljetettava. Pohjoismaissa julkaistiin uskonpuhdistuksen jälkeen *Manuale*-nimisiä kirjoja, vaikka kirjan sisältö muuttui: siihen lisättiin epistola- ja evankeliumikirja sekä ehtoollismessu. Vuonna 1648 ilmestyi *Manuale Lapponicum* (Tornæus 1648). Ruotsinkielisen version ensimmäinen laitos *Manuale Sveticum* oli ilmestynyt vuonna 1632 ja suomenkielinen versio *Manuale Fennonicum* vuonna 1646. (Capdeville 2001a.)

⁹ Kaste, hautajaiset, häät jne.

2.2 Kirjojen tarpeesta Suomen Lapissa

Aineisto

Esittelen seuraavaksi aineistoni teokset. Aineisto tulee todennäköisesti laajenemaan tutkimuksen edistyessä.

Taulukko 1. Suomen saamenkieliset painotuotteet

tekijä	nimeke	vuosi	Qv. & W. 1899	Capd. 2001b
1. Fellman	Prima duo capita Evangelii Matthaei	1825	F. 1.	231
2. Fellman	Gjet-Kirjadtz	1825	F. 2.	300
3. Fellman	Muttom Laulagak	1825	F. 3.	1202
4. Kolström	Wuoingalahts Psalmack ja Cattamus rokkous	1849	F. 4.	
5. Fellman	Avdogasvuoda Oappa	1856	F. 5.	614
6. Fellman	Avdogasvuoda Oappa	1860	F. 10.	223
7. Borg	Anar sämi kiela aapis kirje – –	1859	F. 9.	99
8. Borenius	Logu-Luoittim Oappa-Kirji nuorra olb-muidi awkkin	1862	F. 15.	97
9. Andelin	Rambbe Laura	1858	F. 6.	28
10. Andelin	Kolm päive Sairio siittast	1858	F. 7.	27
11. Andelin	Aapis kirji	1859	F. 8.	
12. Andelin	Awdogaswuod'a Oappa	1860	F. 11.	615
13. Andelin	Lutherus ucca Katekismusa Oktkärda-sas' C'ilggitus	1860	F. 12.	628
14. Andelin	Pibpal Historia	1860	F. 13.	438
15. Andelin	Ewangelium kirje	1860	F. 14.	25
16. Andelin	Toahtar Martin Lutherus Oanekis Epistal Poastill	1863	F. 17.	631
17. Andelin	Toakt. Martti Lutherusa Ucca Ewangelium Poastalas'	1863	F. 16.	631

18. Itkonen, L.	Suoma Evangeliumlaš-Lutherallii Kirho Katkismus	1902		630
19. Itkonen, L.	Oađáhuv tun?	1903		955
20. Itkonen, L.	Ráámmat Historja	1906		1091
21. Hakkarainen	Bibalhistoria	1902		1090
22. Hakkarainen	Evangelium- ja rokkuskirji	1905		350
23. Hakkarainen	Kievrra ja kievrab	190?		491
24. Jalvi	Lappalaisten joulunvietosta (artikkeli)	1912		
25. Jalvi	Lappalaisten laulurunoudesta (artikkeli)	1915		
26. Jalvi	Muottačalmit	1915		

Taulukko 2. Alkuteokset, niiden toimittajat ja painovuodet

tekijä t. = toimittaja k. = käänntäjä	nimeke	vuosi	Qv. & W. 1899	Itkonen 1948b
2. Deinboll, P. V. (t.)	Gjet-Kirjatzh, Mi Moadde Guatte, ja Kirko-Rokkus austanga Christus Gjesdamushja-Muitasusain sistes toalla.	1824	N. 14.	2
3. Deinboll, P. V. (t.) & Weldingh, C. (k.)	Muttom Laulagak majt Ibmeli Gudnen ja Samijdi Baijas-Rakadussan læ Samas jorgalam C. W.	1821	N. 13.	3
5. Möller, J.	Autuuden oppi. Lyhykäisesti edespandu, Lutheruxen Catechismuxen yxinkertaisexi selityxexi. (Tuntematon suomentaja; alkuteos: Försök til en mindre lärobok i christendoms kunskapen. 1780.)	1793	F. 5.	5
6. Möller, J.	Autuuden oppi. Lyhykäisesti edespandu, Lutheruxen Catechismuxen yxinkertaisexi selityxexi.	1793	F. 10.	10
7.	Alkuosa: C. E. Barckin painossa ilmestynyt aapinen.	1846?	F. 9.	9
8. Borenius	Luvun-laskennon oppikirja nuoren kansan hyödyksi.	1844	F. 15.	15
9.	Rampa Lauri. (Suomennos.)	1854	F. 6.	6

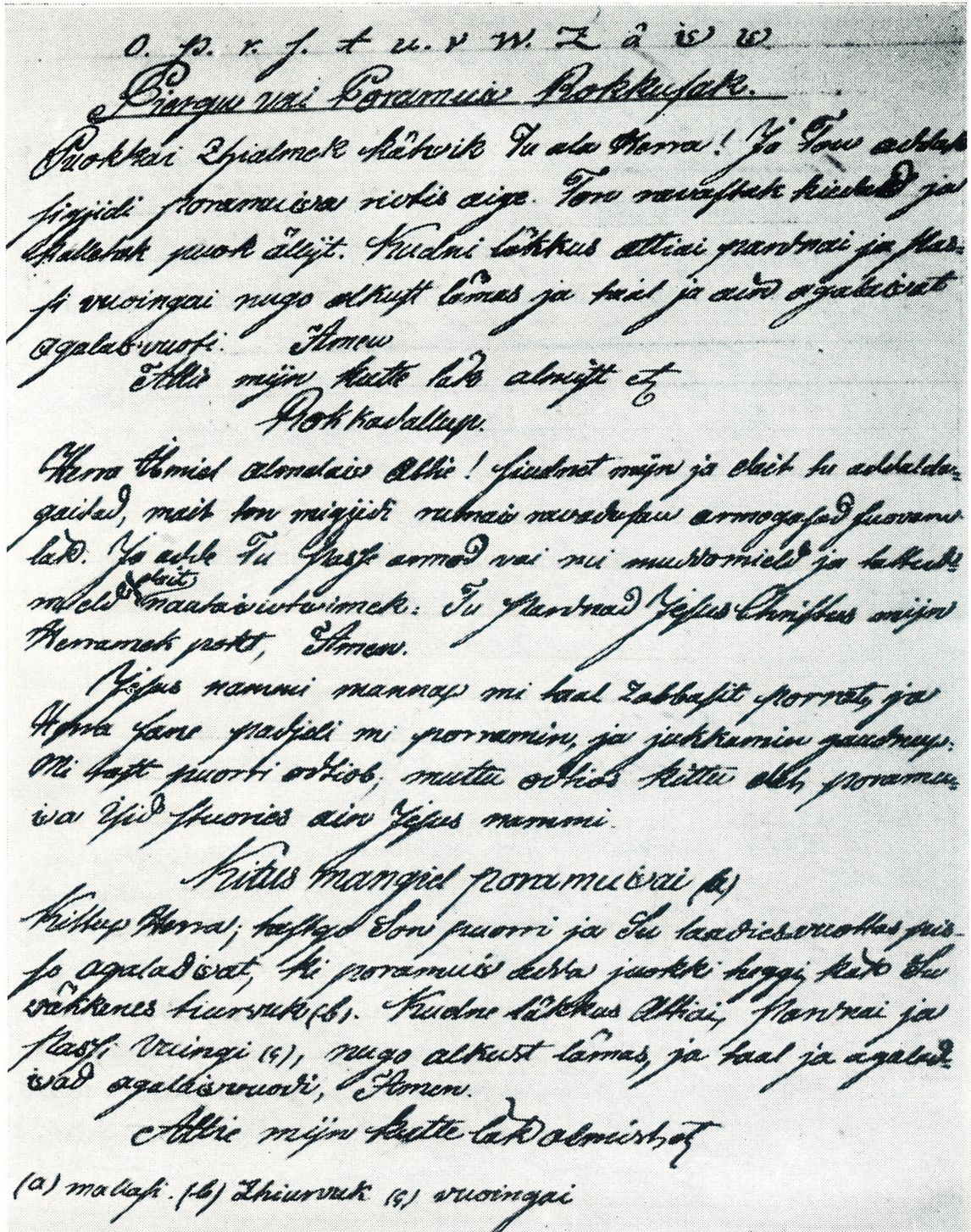
10. Lönnrot	Kolme päiwää Sairion kylässä.	1854	F. 7.	7
11.	Aapinen: C. E. Barckin painossa ilmestynyt painos.	1846?	F. 8.	8
12. Möller, J.	Autuuden oppi. Lyhykäisesti edespandu, Lutheruxen Catechismuxen yxinkertaisexi selityxexi.		F. 11.	11
13. Swebilius, O. G. (t.); Juslenius, D. (k.)	Lutheruksen wähän Katekismuksen Yksinkertainen Selitys. Suomentanut Daniel Juslenius. (Alkuteos: Enfaldig förklaring öfwer Lvtheri lilla catechismum, stält genom spörsmähl och swar. 1689.)	1746	F. 12.	12
14. Hybner, J. (t.); Saxbäck, G. A. (k.)	Bibliallinen historia, Wanha ja Uusi Testamentti, jonka on Johan Hybnerin johdon jälkeen, lyhykäisyydessä suomentanut Gust. Ad. Saxbäck. (Ruotsinnos: Twå gånger två och femtijo vtvalda bibliska historier vtu gamla och nya testamentet ... af Johann Hübner. Kääntäjä: Joh. Nibelius. 1747. Alkuteos: Zweymahl zwey und fuffzig auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente. 1714.)	1843	F. 14.	13
18.	Suomen ewankelis-lutherisen kirkon katekismus. Hyväksytty Suomen kolmannessa yleisessä kirkolliskokouksessa vuonna 1893.	1894		19
19. Ryle, J. C.	Osa kirjasesta: Nukutko sinä?	1902		21
20. Sundwall, F. W. (t.) & Henriksson, K. V. (k.)	Biblian historia kansan opetusta varten. F. W. Sundwall, suomentanut K. V. Henriksson. (Ruotsinkielinen teos: Biblisk historia, till folkundervisningens tjenst sammanställd. 1893)	1893		24

Olen jakanut käsittelemäni ajanjakson kolmeen päävaiheeseen: 1) ensimmäiset saamenokset, 2) 1850-luvun Kuopion hiippakunnan aikana julkaistut teokset ja 3) 1900-luvun alussa ilmestyneet teokset. Tämän lisäksi teokset on ryhmitelty tekijöiden tai kääntäjien mukaan.

Fellmanin Lapponica-kokoelman saamenkieliset teokset on merkitty ensimmäiseen taulukkoon esittämieni vaiheiden ja tekijöiden mukaan. Nimekkeet on kirjoitettu lyhennetyssä muodossa. Mainittuina ovat lisäksi sekä Qvigstadin ja Wiklundin bibliografian (1899) että Fellmanin Lapponica-kokoelman luettelon (Capdeville

2001b) mukaiset numerot. Kyseisessä kokoelmassa ei kuitenkaan ole Pedar Jalvin teoksia, vaikka muiden aikalaisten saamelaisten teoksia siihen sisältyy.

Jälkimmäisessäkin taulukossa teokset esitellään Qvigstadin ja Wiklundin bibliografian (1899) ja Tuomo Itkosen luettelon (1948b) avulla. Vuosi-sarakkeeseen on

J. Fellmanin aapisen käsikirjoitusta (Sainio 1958).

merkitty esitettyjen teosten ensimmäiset julkaisuvuodet. Vaikka teoksen alkuteos olisi ollut muunkielinen (esim. J. Hybnerin *Bibliallinen historia*), ilmoitetaan alkuperäinen julkaisuvuosi. F. W. Sundwallin *Biblian historia* ilmestyi samana vuonna sekä ruotsin- että suomenkielisenä versiona. Saamentamisessa käytettyä versiota ei voi identifioida.

Fellmanin suvun Lapponica-kokoelmaan sisältyy paljon pienpainatteita, joita eri Pohjoismaiden lähetystyöseurat kustansivat. Ne ovat ruotsalainen *Kvinnliga missions-arbetare* ja englantilaisen lähetysseuran kustantama norjalainen julkaisu *Lapp (Norwegian)-Bible Portion*. Aineistossani on yksi Sortavalan evankelisen seuran kustantama pienpainate, Aukusti Hakkaraisen kääntämä *Kievrra ja kievrab* (1900?).

Tässä artikkelissa viitataan kirjoihin saamenkielisellä nimekkeellä.

Alkuvaikeudet

Kielteisistä asenteista huolimatta Suomen Lapissakin heräsi hitaasti kiinnostus kehittää saamelaisten äidinkielen käyttöä. Suoritettuaan pastoraalitutkintonsa pastori Jacob Fellman sai nimityksen kirkkoherraksi Utsjoki-Inariin, jossa hän toimi vuosina 1819–1832. Saavuttuaan Utsjoelle hän ymmärsi nopeasti, miten hyödyllistä olisi toimia asukkaiden äidinkielellä, ja ryhtyi saamentamaan aapista. Hänen esimiehensä, Kemin Lapin lääninrovasti Matthias Castrén, vastusti kovasti kirkkoherran hanketta. Fellman yritti turhaan saada painoluvan laatimalleen aapiselle. Pitkään uskottiin Fellmanin käsikirjoituksen hävinneen, mutta Matthias Castrén sijoitti sen omaan arkistoonsa, josta se on päätynyt Oulun maakunta-arkistoon.¹⁰

Senaatti huomautti kuitenkin käskykirjeessään vuonna 1824, että saamelaiset hallitsivat huonosti suomea. Oli siis tarpeen painaa saamenkielisiä kristinuskon oppikirjoja Lapin kirkollisrahaston kustannuksella niin, että asukkaat oppisivat peruskäsitteet omalla kielellään (Itkonen, T. 1977: 73–75; Kähkönen 1984: 269). Julkaisemisprosessi oli kuitenkin hidas.

Kirjojen puutteen korvaamiseksi muutamat papit hankkivat Norjasta ruijansaamenkielisiä kirjoja. Vuoden 1842 Lapin-matkansa aikana Elias Lönnrot otti päiväkirjassaan vahvasti kantaa saamen kielen puolesta.¹¹ Lönnrot tapasi nähtävästi Inarin kappalaisen J. W. Durchmanin, joka toimi silloin Utsjoen kirkkoherran sijaisena K. F. Stenbäckin ollessa poissa seurakunnastaan. Tämän vierailun jälkeen

¹⁰ OMA KRA Ea:7 Tuomiokapitulun päätöksiä ja kirjeitä 1822–1831. (Sainio 1958.)

¹¹ Päiväkirjan ote on kirjoitettu ”Karasjoella 13 p:nä tammikuuta 1842” (Lönnrot 1902: 56).

Durchman kirjoitti anomuksen Turun tuomiokapitulille N. V. Stockflethin kirjojen hankkimista varten. Anomus hyväksyttiin 21.9.1842.¹² Myönteistä suhtautumista saamen kieleen osoittaa myös senaatin päätös vuodelta 1848, sillä se asettaa etusijalle saamenkielentaitoiset papit kirkkoherran ja kappalaisen virkoihin valittaessa (Senaatin ehdotus 16.12.1848 ja keisarillinen käskykirje 6.6.1849; Fellman, J. 1906 2: 579–580; Kähkönen 1982: 278).

Vuonna 1850 jaettiin Turun hiippakunta Turun ja Kuopion hiippakuntiin. Tämän jaon yhtenä syynä oli Lapin asioiden hoito: koska Lappi oli liian kaukana tuomiokapitulista, piispanistuin sijoitettiin Kuopioon. Lääninrovasti Carl Nickull kiinnitti huomiota uskonnollisten kirjojen puutteeseen vuonna 1851 suorittamassaan rovastintarkastuksessa. Hän pyysi selvittämään sekä suomen- että saamenkielisten kirjojen tarpeen. Keisarin määräyskirjeellä 6.10.1852 Lapin kirkollisrahasto siirrettiin Kuopioon. Rahaston piti huolehtia sekä pappien palkanmaksusta että saamenkielisten kirjojen kustantamisesta. (Kähkönen 1982: 283–284; 1984: 27.)

2.3 Suomen saamenkieliset teokset

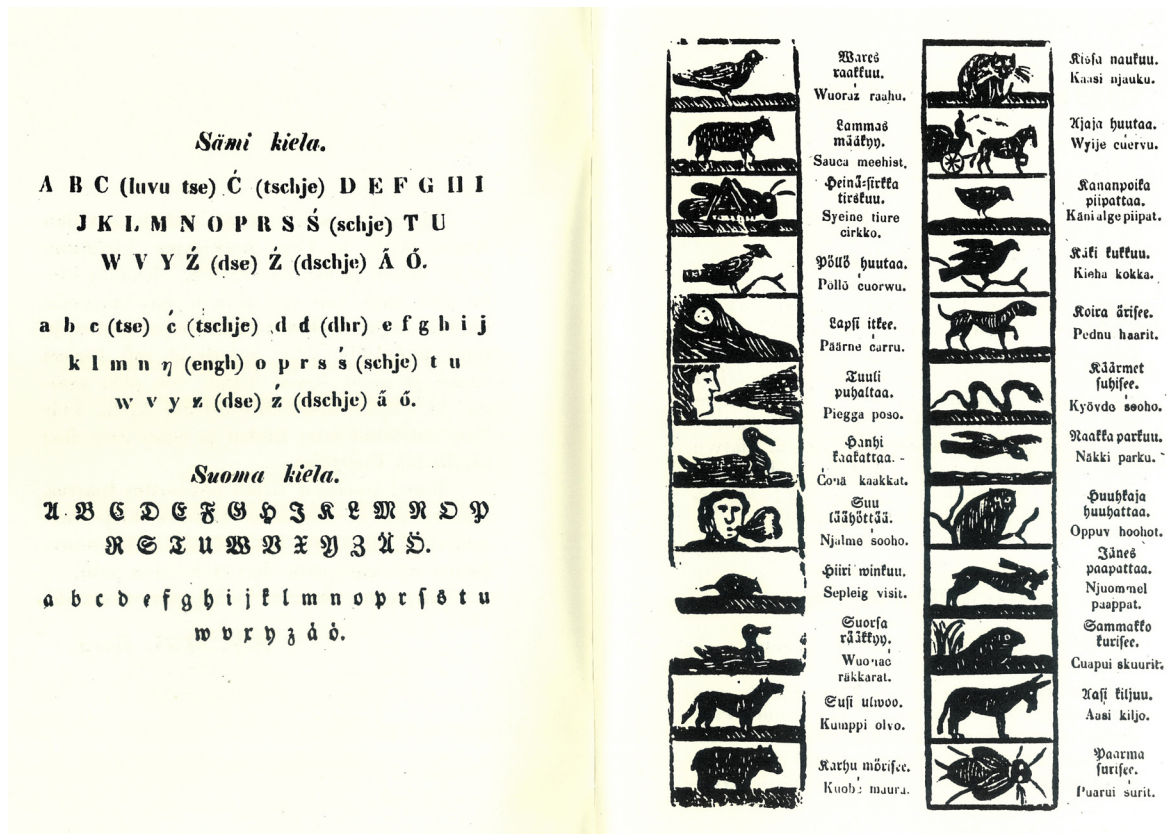
Ensimmäinen Suomen alueella laadittu saamenkielinen käännös on 1600-luvulta. Kappalainen Olaus Sirman käänsi Johannes Gezelius vanhemman *Lasten paras tawara*-kirjan (1666), mutta sille ei myönnetty painolupaa (Itkonen, E. 1940). Johannes Schefferuksen *Lapponia*-teokseen (1673) sisältyy silloisen opiskelijan Olaus Sirman keräämiä joikuja. Suomen saamen kannalta tärkeä on Enontekiön kappalaisen Henric Gananderin laatima *Grammatica Lapponica* vuodelta 1743. Ganander piti saamenkielisiä saarnoja Enontekiön saamelaisille (Kähkönen 1982: 190).

Jacob Fellman julkaisi Suomen saamenkielisistä teoksista ensimmäiset, jotka joutuivat suuren polemiikin kohteiksi. Vuonna 1825 julkaistut Matteuksen evankeliumin kaksi ensimmäistä kappaletta oli tarkoitettu kielinäytteeksi (Fellman, J. 1825a). Sekä kirkkokäsikirja *Gjet-Kirjadtz* (Fellman, Jacob 1825b) että virsikirja *Muttom Laulagak* (Weldingh 1825) oli käännetty norjasta. Andreas Sjögren julkaisi ankaran kirja-arvostelun *Åbo Tidningarissa* syyskuussa 1826. Siinä hän kritisoi Fellmanin käyttämää oikeinkirjoitusta. Sainion (1958; esim. myös Itkonen, T. 1948a) mukaan kääntäjä olisi pyrkinyt täsmentämään vanhaa muotoa.

Vaikka Fellman joutui lähtemään Utsjoelta sairastumisen takia, hän ei luopunut saamentamisesta. Vuonna 1856 hän julkaisi Möllerin katekismuksen (Möller

¹² OMA UKA JII:a 3 Turun Tuomiokapitulilin memoriali 21.9.1842. Durchman sai luvan hakea 25 katekismusta, 25 aapista, 10 Uutta testamenttia, Raamatun historiaa ja rukouskirjoja (Kähkönen 1982: 276; Itkonen, T. 1952: 129–132).

1856), jolle oli saanut painoluvan Porvoon, ei Turun, tuomiokapitulilta. Tuomo Itkonen arvelee, että runoilija Runeberg antoi asialle tukensa. Fellman kustansi itse katekismuksen painamisen ja jakeli niteitä ilmaiseksi (Itkonen, T. 1977: 85; 1952:

E. W. Borgin aapisen (1859) ensimmäinen aukeama.

52; Kähkönen 1982: 279–281). Tuomo Itkonen nimittääkin häntä ”Suomenlapin[!] Agricolasiksi” (Itkonen, T. 1948a).

Uskonnollisten saamennoksien kannalta merkittävä henkilö oli myös kirkkoherra Anders Andelin, joka toimi Utsjoki-Inarin seurakunnassa vuosina 1853–1859.

Inarin kappalainen (myöhemmin Utsjoen kirkkoherra 1860–1867) Edvard Wilhelm Borg on kääntänyt ensimmäisen painetun inarinsaamenkielisen aapisen vuonna 1859. Samana vuonna ilmestyi Andelinin aapinen Utsjoen saameksi.

Andelin saamensi pitkään käytössä olleen Olaus Svebiliuksen katekismuksen (Svebelius 1746). Kirja, *Lutherus ucca Katekismusa*, ilmestyi Oulussa vuonna 1860. Vasta Lauri Itkonen julkaisi vuonna 1902 inarinsaamenkielisen katekismuksen, *Suoma Evangeliumlaš-Lutheralii Kirho Katkismus* (Luther 1902).

Katekismukseen liitetyn raamatunhistorian käänsi ensimmäisen kerran Andelin vuonna 1860. Omaan laitokseensa Andelin asetti rinnakkain kaksi saksalaisen Jo-

han Hübnerin alkuteoksen käännöstä: Gustaf Adolf Saxbäckin laatiman suomenoksen ja oman saamenoksensa (Hybner 1860). A. Hakkarainen puolestaan julkaisi 1900-luvun alussa F. W. Sundwallin raamatunhistorian saamenoksen nimellä *Bibalhistoria* (Sundwall 1902). Lauri Itkonen saamensi saman tekstin inarinsaameksi nimellä *Räämmat Historja* (Sundwall 1906).

CATECHISMI

kort och enfaldige

Förklaring

genom

Spörsmål och Swar för thetta på finska 5
språket stelt af *Iohanne Gezelio D.*
och B. i *Åbo*: Men nu på Lapper-
ska tungomål *verterat*

af

Olof Sirma Comminister 10
i *Torneå* Lappmarck och
Enotekis.

Anno 1716.

PSalm. 119: 2. 3.

Audâgasak lää thak qudi Suu tuâdaistâsades tâllä, ia puâkaina 15
vaimâines Suu otze. Talle keek Suu palgasis¹ mielâ vatzatzie,
ää sij taga maidegen pahan.

I. N. I.

Katzialmas. 1. Läko tun christakas?

wastadâs. Lem: talle ätte mun lem kastohum atzie Iemmelä, 20
Parne ia Passe Iegga Nammin, ia tâlam Christusa Iesusa mu
Helvitist rieutes tziâudenam.

2. mast miena chrialatzia ia audâgasvâta tziâtziâ?

Thatt tziâtziâ thaste, ätte mijste lie rieutes dâbdâ, tiettä ia
iako Iemmelest, ia kocht sun lij su tatâstes ia viliâstes. Ia ätte 52
mij tâllop outa chrialatzia ia Iemmelatzia viessaga mijena
tzialmem âudast. tie lie tatt: ätte mij tubdop Iemmelä ia viessop
su kutziâm sanes mielâ.

O. Sirman saamenosta (Wiklund 1914: 85).

Muut hengelliset painotuotteet

1800-luvun puolessavälissä ilmestyi saameksi myös pienpainatteita, kuten Andelinin kääntämät Raittiusseuran julkaisut *Rambbe Laura* (Andelin 1858a) ja Elias Lönnrotin *Kolm päive Sairio siittast* (Lönnrot 1858). Kumpaakin painettiin 500 kappaletta, jotka oli tarkoitus jakaa ilmaiseksi (Kähkönen 1984: 75).

2.4 Ensimmäiset suomensaamelaisen kirjoittamat tekstit

1800-luvun lopussa suomalais-ugrialaisten kansojen kulttuurien ja kielten tutkimus kukoisti. Suomalais-Ugrilainen Seura perustettiin 1883. Kielinäytteitä ja kansantaruja kerättiin ahkerasti. Jo Jacob Fellman ja Lars Levi Laestadius olivat keränneet joikuja ja saamelaista mytologiaa. Otto Donner julkaisi Anders Fjellnerin välittämät joiut *Peiven Parneh ja Peivenparen Suongoh Jettanasi ilmin* artikkelissaan ”Lappalaisia Lauluja” (Donner 1876), Emil Nestor Setälä puolestaan artikkelin ”Lappische lieder aus dem XVII:ten Jahrhundert” (Setälä 1890) ja Karl Bernhard Wiklund artikkelin ”En kemilapsk text från år 1716” (Wiklund 1914). Kyseessä oli Olaus Sirman saamentama J. Gezeliuksen *Lasten paras tavara* (ks. 2.1 ja 2.3).

Samoihin aikoihin ilmestyivät ensimmäiset saamelaisten kirjoittamat julkaisut Ruotsissa, Norjassa ja Suomessa: Matti Aikion *Kong Akag og Naboths vingard* (1904) ja Johan Turin teos *Muitalus sámid birra* (1910) sekä suomensaamelaisen Pedar Jalvin teos *Muottačalmit* (nyk. *Muohtačalmmit*; ”Lumihiutaleita”; 1915b). Norjassa julkaistut lehdet olivat tärkeä kanava saamelaiskirjailijoille. *Muitalægje* (1873–1875) oli ensimmäinen saamenkielinen lehti. *Nuorttanaste* (1898–) on perinteinen hengellinen aikakauslehti, joka ilmestyy edelleen. Norjansaamelainen kirjailija ja poliitikko Anders Larsen toimitti taas *Sagai Muittalægje* -lehteä (1904–11).

3 Saamenkielisten teosten tekijöiden ja kääntäjien työ sekä saamelaisten osuus julkaisuprosessissa

3.1 Papit ja katekeetat

Etelä-Suomesta tulleet papit eivät yleensä ymmärtäneet saamelaisten elämäntapaa eivätkä oppineet saamea. Sen sijaan Pohjois-Suomessa kasvaneet pappissukujen jäl-

keläiset osasivat jonkin verran saamen kieltä ja suhtautuivat ymmärtäväisemmin saamelaisten kulttuuriin. (Widén 1964: 24, 276; Kähkönen 1982: 135.)

1800-luvun alussa J. Fellman oli jo esittänyt ajatuksen, ettei ”lapin kieli itsessään ole millään tavalla halpa-arvoisempi kuin suomen tai ruotsin kieli. Tulee vain kehittää sitä ja varsinkin sen kirjoitustapaa, jotta se voisi täyttää opetuskielelle asetettavat vaatimukset”¹³. Saavuttuaan Utsjoelle hän paransi saamentaitoaan ja käänsi seurakunnan pohjoisalueen saamelaisille tarpeelliseksi katsomaansa kirjallisuutta.

Pyrkimys opettaa suomen kieltä saamenkielisten tekstien avulla oli tyypillistä 1800-luvun alun ja keskivaiheen kaksikielisissä teoksissa, kuten esim. *Vähän katekismuksen* (Luther 1860) ja *Raamatun historian* (Hybner 1860) kaksikielisissä julkaisuissa, joiden saamenkieliset osuudet ovat Andelinin kääntämiä. Samaa periaatetta noudattaa E. W. Borgin aapinen *Anar sämi kiela aapis kirje* (1859). Nimestä käy ilmi, että teos on inarinsaamea. Se poikkeaa muista aikalaisaapisista sikäli, että tekijä aakkoset esiteltyään havainnollistaa kuvien avulla eläinten ja ihmisen tuottamia eri ääniä. Tekijä johdattelee lukijan uskonkappaleisiin tälle läheisiä ilmiöitä hyväkseen käyttäen. Andelinin aapinen (1859) on kirjoitettu pohjoissaamen murteella. (Qvigstad & Wiklund 1889; Kähkönen 1988: 51.)

Andelin julkaisi yhdeksän kirjaa (1888 sivua) vajassa viidessä vuodessa (Itkonen, T. 1952: 153; Kähkönen 1984: 75–76), E. W. Borg vain yhden. Andelinin teokista kaksi Raittiusseuran julkaisua (1858a, 1858b) painettiin Helsingissä, ja kustantajaksi ilmoitetaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Hänen tuotantoaan arviotaessa tulee ottaa huomioon, että hän sai palkkion tekemistään käännöksistä ja että kustannukset siis maksoi hiippakunnan Lapin kirkollisrahasto.

Pedar Jalvi Jyväskylän seminaarin oppilaana (Sainio 1966: kansi).

¹³ Fellmanin pastoraalitutkinnon mukaan (Fellman, J. 1906 2: 544–545; Itkonen, T. 1977: 23–24).

Kolme kirjaa on painettu Kuopiossa samaan aikaan, kun Utsjoen katekeetta A. Laiti oleskeli siellä täydentääkseen opettajan pätevyyttään (vuosina 1862 ja 1863). Hän käänsi Boreniuksen aritmetiikan oppikirjan *Logu-Luoittim Oappa-Kirji* (1862).

Vuonna 1849 ilmestyi kappalainen Emanuel Matthiasson Kolströmin enontekiönsaameksi kääntämä *Wuoingalahts Psalmack ja Cattamus rokkous*. Kolström oli syntynyt Pohjanmaalla ja toimi ensin Muonionniskassa ja sitten Enontekiöllä vuodesta 1834. Samoin kuin Fellman Kolströmkin kuului Pohjois-Suomessa toimineeseen pappissukuun. Enontekiön alueen saameksi ei ilmestynyt muita tekstejä vuosina 1820–1920.

Fellmanin kirjat painettiin aluksi Turussa, sitten Helsingissä. Lapin kirkollisjohdon siirryttyä Kuopion hiippakuntaan julkaisujen määrä kasvoi huomattavasti. Kirjoista, jotka kustansi Kuopion Lapin kirkollisrahasto, vain yksi oli inarinsaameksi. Tästä johtuneen Kuopion tuomiokapitulin vuonna 1860 tekemä ehdotus perustaa Suomen saamen kirjakieli Utsjoen saamen murteelle. (Kähkönen 1984: 77.)

Monet muut kirjat on painettu Oulun ensimmäisessä, C. E. Barckin kirjapainossa. 1900-luvun alkupuolella L. Itkosen ja A. Hakkaraisen saamentamat kirjat julkaistiin Helsingissä tai Oulussa.

Voimme vain todeta, että 1860-luvun ja 1900-luvun alun välisenä aikana saamenkielisiä kirjoja ei julkaistu Suomen puolella (ks. 1.5). Saamentaitoisia pappeja ja koulutettuja katekeettoja oli liian vähän, eikä saamen kielen käyttö saanut jakamatonta hyväksyntää. Venäläistämisyhke lienee myös vienyt huomiota vähemmistökielten asemalta. Asiaa hoitivat pääosin virkamiehet; vain harvat saamelaiset osallistuivat kirjakulttuurin kehittämiseen.

3.2 Katekeetat, kielimestarit ja opettajat

Edellä mainitut käännökset eivät olisi voineet toteutua ilman paikallisten saamelaisten kielenopettajien apua. Enontekiön kappalaisen Olaus Sirman (ks. 2.3) käänös ei saanut painolupaa, koska tuomiokapituli oli saanut paljon valituksia hänen toiminnastaan. Ruotsalainen kielentutkija Karl Bernhard Wiklund totesi kuitenkin vuonna 1888, että ”tämä kirjanen olisi sekä kielensä että ortografiansa puolesta ollut parhaita senaikaisista lapinkielisistä julkaisuista”.¹⁴

Fellman kertoo, että hänen Utsjoen virkansa alkuaikoina kirkkoisäntä Laiti käänsi hänen saarnansa saameksi ja että seurakuntalaiset olivat liikuttuneet kuunnelles-

¹⁴ Kähkönen (1988 passim) mainitsee usein Gezeliuksen kirjan käytön Lapin kirkon opetuksessa; Itkonen E. 1940: 339.

saan saarnan käännöstä. Kyse oli Samuel Mattson Laitista, joka opetti Fellmanille saamea ja auttoi häntä käännöstyössä. (Fellman, J. 1907: 29; Widén 1964: 135; Kähkönen 1988: 467.)

Andelinin kielenopettaja oli Aslak Davidinp. Laiti, jonka kirkkoherra oli itse kouluttanut. Vuoden 1852 reskriptin ansiosta kirkkoherra lähetti vuonna 1860 Aslak Laitin täydentämään pätevyyttään Kuopioon hiippakunnan kapitulin kustannuksella. Laiti toimi katekeettana 1856–1864 (vrt. 3.1). Andelinin toivona oli saada pätevä opettaja Utsjoelle suunniteltuun kansakouluun. Hanke ei kuitenkaan vielä toteutunut. Sen lisäksi Laiti joutui lähtemään pois kotiseudultaan sairastuttuaan vuonna 1864. Kuten on todettu luvussa 3.1, Laiti julkaisi Boreniuksen oppikirjan käännöksen (Borenius 1862; Kähkönen 1988: 470). Tämä ensimmäisen suomen-saamelaisen laatiman teoksen avulla tekijä pyrki laajentamaan utsjokelaisille taroitettua opetusmateriaalia. Laitin käännös on myös ensimmäinen ei-kirkollinen saamenkielinen julkaisu. Laiti oli lisäksi kirjoittanut Kuopion tuomiokapitulille suomenkielisiä raportteja opetuksen edistymisestä¹⁵.

E. W. Borgin kielimestarina toimi katekeetta ja lukkari Henrik Samuelsson Mattus. Kappalainen oli itse kouluttanut Henrik Mattuksen, joka puolestaan opetti inarinsaamea kappalaiselle. Lauri Arvid Itkosen kielimestareina olivat katekeetat Iisakki Mannermaa ja samainen Henrik Mattus. (Itkonen, T. 1952: 147–148, 193; Kähkönen 1988: 434–436.)

Utsjoen toinen merkittävä henkilö oli Nils Wilhelm Holmberg, joka toimi katekeettana vuosina 1878–1915. Piispa G. Johansson luonnehti häntä sivistyneimmäksi ”lappalaiseksi” vuoden 1896 tarkastuksessaan. Hän ehdotti kouluylhallitukselle, että katekeetta toimisi Outakosken koulun opettajana, kunnes pätevä opettaja voisi hakea virkaa. Samalla piispa anoi apurahaa paikkakunnan poliisin Guttormin pojalle, Joseph Joseppi Guttormin kouluttamiseen: tämä kävi Sortavalan seminaarin ja sai Outakosken koulun opettajan viran 1902.¹⁶

Kielimestarit olivat siis kappalaisten tai kirkkoherrojen lähipiiriin kuuluvia henkilöitä, jotka useimmiten toimivat katekeettina. Heillä oli tärkeä rooli käännösten laatimisessa. A. Laiti poikkeaa muista, koska hän osallistui näkyvämmiin julkaisu-prosessiin. Vuonna 1863 ilmestyi kaksi postillaa (Luther 1863a, 1863b). Toisen teoksen nimekkeessä ilmoitetaan: ”Samas jorggaluwum A. Andelinast ja A. Laitist” (A. Andelinin ja A. Laitin saamentama). Sen sijaan aritmetiikan kirjan (Borenius 1862) nimekkeessä käänntäjän nimeä (A. Laiti) ei ole mainittu. Molemmat teokset on painettu Kuopiossa A. Mannisen ja Fr. Ahlqwistin kirjapainossa.

¹⁵ OTA Gg:16. Esimerkiksi: ”Ilmoitus Koulujen edistymisestä...” 1864.

¹⁶ OMA Eb:138 piispantarkastuspöytäkirjat, Utsjoki, vuodelta 1896 (Sainio 1966: 13).

Ensimmäinen suomensaamelainen kirjailija

Kansakoulua ei ollut tarkoitus perustaa ainoastaan Utsjoen kirkonkylään, vaan myös Outakoskelle. Sen johtajaksi valittiin Jyväskylässä asuva Elias Eriksson. Hän saapui Outakoskelle 1886. Elias Erikssonin vaimo Olga avusti miestään koulun yläpitämisessä. Hän oppi myös pohjoissaamen kieltä. Tämän koulun oppilaita oli Pedar Jalvi vuosina 1897–1901. Päättötodistuksenkaan saatuaan hän ei katkaissut suhteitaan tähän oppilaitokseen: Joseph J. Guttorm, joka oli hankkinut paljon kirjallisuutta opiskeluvuosiensa aikana, perusti kouluun kirjaston, jota Jalvi todennäköisesti käytti. Eriksson ja Guttorm rohkaisivat häntä pyrkimään Jyväskylän seminaariin. Oltuaan ansiotyössä Norjassa Jalvi lähti Jyväskylän suuntaan. Hän halusi kuitenkin valmistautua paremmin pääsykokeeseen ja kävi ensin Tampereen Käsiyö- ja Taide-teollisuuskoulun.

Jalvi pääsi vihdoin Jyväskylän seminaarin vuonna 1910. Siihen aikaan seminaarin kuraattorina toimi kansanrunoutta tutkinut Frans Albert Hästesko. Jalvi sai päättötodistuksen vuonna 1915. Opettajan virkaa ei ollut tuolloin haussa Utsjoen alueella, minkä takia juuri valmistunut opettaja lähti Savitaipaleen kouluun. Sairastuttuaan hän yritti palata omalle kotiseudulleen, mutta kuoli kesken matkan Inarissa vuonna 1916.

Jyväskylän seminaari toimi kansallisaatteen vaalijana, mikä varmasti vaikutti myös Jalviin. Seminaarin oppilaiden toimittamassa lehdessä *Toverien ääni* hän julkaisi marraskuussa 1911 kirjoituksen, jonka aloitti sanoin: ”Me Saamelaiset, jotka asumme pohjolan jyhillä tuntureilla...” Hästeskon innoittamana Jalvi esitteli artikkelissaan omaa kotiseutuaan ja saamelaisia tarinoita. Tämä on ilmeisesti nimityksen ”saamelaiset” ensimmäinen esiintymä kirjoitetussa suomenkielisessä tekstissä. Hästeskon vaimon, Elsa Hästeskon, vuonna 1912 toimittamassa *Lasten joulu*-nimisessä joulukirjassa, joka levisi myös seminaarin ulkopuolelle, julkaistiin Jalvin toinen kirjoitus, ”Lappalaisten joulunvietosta”. Siinä kirjoittaja käyttää vaihtelevasti termejä ”lappalainen” ja ”saamelainen”. Jalvi toi julki saamelaisuuttaan myös esiintymällä tietyissä tilaisuuksissa saamelaispuvussa. Jalvi oli vaihtanut nimensä seminaarin aikana ”Pekka Pohjansäteeksi”, mutta julkaisi saamenkielisen kokoelmansa nimellä ”Pedar Jalvi” vuonna 1915. (Sainio 1966: 42.)

Jalvin puhtaaksikirjoitetut kansanrunouskeräelmät, jotka saapuivat Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle vuonna 1916 (Sainio 1966: 46), ilmestyivät Samuli Aikion toimittamassa julkaisussa *Sabmelažžai maidnasak já muihtalusak. – Lappalaisten satuja ja tarinoita* vasta vuonna 1966.

4 Vähemmistön kirjahistoria

Artikkelin alussa viitattiin käsitteeseen jälkikolonialismi. On syytä todeta, että saamelaiden kirjahistorian tutkimuksessa tätä käsitettä ei voi käyttää brittiläisen tai ranskalaisen tutkimustradition mukaisessa merkityksessä, ts. puhuttaessa siirtomaavallasta vapautuneen kansan kirjahistoriasta. Saamelaiset olivat tarkasteltuna kautena vähemmistön asemassa oleva väestöryhmä, joka asui kaukana maan varsinaisesta hallintokeskuksesta. Lapissa valtaa käyttivät suomen kielen käyttöä puolustavat virkamiehet. Viime vuosikymmenten aikana saamelaiden elinolosuhteet ovat kehittyneet kahtiajakoisuuden, kuten keskus vs. periferia, ja toiseuden viitekehyksessä. Kahtiajakoisuus nousee esiin sekä väestöllisellä (vähemmistö vs. valtaväestö) että maantieteellisellä (keskus vs. periferia) tasolla. Toiseus on jatkuvasti läsnä tämän kirjakulttuurin kehityksessä.

Keskus vs. periferia

Kuten luvussa 1 on todettu, ensimmäiset Suomessa julkaistut saamenkieliset tekstit palvelivat kirkkohallinnon, nimenomaan uskonopetuksen, tarpeita. Hallinto sijaitsi varsin kaukana saamelaiden asuinalueista: ensin Turussa, sitten Helsingissä ja Kuopiossa, 1900-luvun alussa Oulussa. Näissä hallinnollisissa keskuksissa päätettiin, mitkä kirjat saatettiin painaa ja mitkä tekstit olivat tärkeitä saamelaisille. Siirtomaiden tilanne oli pitkälti samantyyppinen: keskus ei tuntenut alistetun kansan kulttuuria, mutta silti se päätti, miten ao. kansan koulutus toteutettiin ja minäkalaiset kirjat painettiin alkuperäiskansan kielellä. Kun alistetun kansan tai tämän aiheen kannalta saamelaisen vähemmistön jäsenet alkoivat kirjoittaa, tämä saattoi tapahtua eri kielillä. Oman äidinkielen käyttöönotto kesti pitkään.

Toisen kulttuurin kommunikaatioväline: kirjakulttuuri

Kun saamelaiset alkoivat kirjoittaa, he käyttivät ensin valtaväestön (enemmistön) kieltä eli suomea. Aslak Laiti kävi suomenkielisen seminaarin ja kirjoitti raporttinsa suomen kielellä. Hänen kirjallinen tuotantonsa oli opetusaineiston saamentamista. Ensimmäinen saamelainen kirjailija oli Norjan Lapista, Matti Aikio. Hän julkaisi muutaman kirjan, mutta enemmistön kielellä (norjaksi). Hänen valintansa oli tietoinen: hän halusi norjalaisten tutustuvan saamelaisiin. Hän katui valintaansa kuitenkin ennen kuolemaansa kertoessaan: ”Kunne jeg bare ha skrevet på samisk”

(”Kunpa olisin pystynyt kirjoittamaan saameksi”; Lehtola 1997b: 50). Pedar Jalvi kirjoitti seminaarikautenaan suomeksi, mutta onnistui julkaisemaan myös yhden saamenkielisen teoksen. Hän oli suunnitellut jatkavansa tätä työtä, mutta ei ehtinyt toteuttaa sitä. Suuri haaste kirjailijalle oli, ettei lukijakunta ollut tottunut lukemaan oman kansansa kertomuksia tai runoja kirjoitetussa muodossa. Nuoren kirjailijan alkutuotanto ilmestyi hänelle itselleen vieraalla tai toisella kielellä. Hänen saamenkielinen kirjansa puolestaan oli uutta saamelaisille lukijoille: se edusti toisen kulttuurin kommunikaation muotoa. Vahvassa suullisessa kulttuurissa kirjallisen viestinnän käyttöönotto vaatii pitkän ajan. Jalvin tuotanto perustui suullisiin, kuunneltuihin kertomuksiin. Lapsuudesta alkaen hän oli elänyt rikkaan suullisen perinteen keskellä. Myöhemmin hän oli auttanut Armas Launista keräämään joikuja. (Launis 2004.)

Murroksien kautta

Tekstit olivat vain harvoin saamelaisten itse kirjoittamia. Heidän viestintänsä oli pääasiallisesti suullista ja heidän elinpiirinsä kaukana näiden varhaisten julkaisujen käsittelemistä aiheista. Tilanne oli siis kahtia jakautunut, dikotominen: enemmistö vs. vähemmistö, jonka elämänmuotoa säätelevät vallanpitäjät. Harvat julkaistut teokset painettiin vasta eri virkamiesten erimielisyyksien ratkettua. Tavoitteena oli opetus, mutta opetusohjelma ei soveltunut hyvin saamelaisen kansan tarpeisiin. Julkaisut ilmestyivät 1820-, 1860- ja 1900-luvulla. Näiden jaksojen välissä kului kymmeniä vuosia ilman saamenkielisiä julkaisuja.

Vasta 1800- ja 1900-luvun vaihteessa ilmestyivät ensimmäiset saamelaisen Pedar Jalvin (Petter Hellanderin) kirjoittamat tekstit. Jalvi ei saanut välittömiä seuraajia ja jäi siten Suomen saamenkielisen kirjallisuuden yksinäiseksi uranuurtajaksi. Vielä 1900-luvunkin tilannetta voidaan kutsua tässä suhteessa jälkikolonialistiseksi: saamelaisten alistettu asema suhteessa valtaväestöön ilmenee myös saamenkielisen kirjan historiassa.

Ensimmäinen saamelainen kaunokirjallinen teos perustuu vahvaan suulliseen perinteeseen. Tämän perinteen merkitykseen Jalvi oli viitannut suomenkielisessä *Valoa kansalle* -lehden kirjoituksessaan: suullisen perinteen tuntemus antoi hänelle hyvän pohjan omakieliseen tuotantoon. Kuten saamelaisessa kulttuurissa yleensä, luonto on tärkeä elementti Jalvin runoissa ja kertomuksissa.

Monet tutkijat katsovat saamenkielisen kirjallisuuden alkaneen vasta 1900-luvun puolessavälissä. Hans-Aslak Guttorm julkaisi saamenkielisiä romaaneja 1940-luvulla. Varsinainen ”saamelaisrenessanssi” alkaa vasta 1970-luvulla, jolloin julkaistiin

Skabmatolak. Sabmelaš kirjjalašvuoda antologiija. – Tulia kaamoksessa. Saamelaisen kirjallisuuden antologia (Aikio & Itkonen & Sammallahti 1974). Sámi Girječálliid Searvvi (Saamelaiskirjailijoiden yhdistys) perustettiin samana vuonna.

4.1 Julkiset kannanotot

Saamenkielisten painotuotteiden vähäisyyteen ja saamen kielen ongelmalliseen asemaan puututtiin 1800-luvulla sekä virallisissa asiakirjoissa että lehtikirjoituksissa, joskin aikakauden huomio kiinnittyi pääasiallisesti suomen kielen ja kulttuurin asemaan.

Seuraavassa tarkastelen joitakin asiakirjoja ja muita kirjoituksia, joissa käsitellään saamen kieltä ja saamenkielistä kirjahistoriaa. Tekstit on valittu siten, että ne ilmentäisivät mahdollisimman hyvin sadan vuoden mittaista kehitystä. Materiaalista käy ilmi, että Elias Lönnrot ajoi saamenkielistä opetusta. Gustav Johansson puolusti vahvasti saamen kielen vaalimista ja käyttöä sekä saamenkielisten kirjojen toimittamista. Kirkkoherra Lauri Arvid Itkonen (ks. kohdat 1.3, 2.3) kirjoittaa suoraan tekstiä vuonna 1901 julkaisemassaan *Kaiku*-sanomalehden artikkelissa. Hän todistaa juridisen materiaalin avulla, että saamelaisten oikeuksia laiminlyödään. Vuonna 1908 *Uudessa Suomettaressa* ilmestyneessä artikkelissa Nils Isak Fellman puolestaan varoittaa saamen kielen voivan hävitä, mikäli saamenkielisiä kirjoittajia ja saamea hallitsevia virkamiehiä ei saada tarpeeksi. Hän mainitsee Aslak Laitin (vrt. 3.1), joka oli päässyt opiskelemaan ja sittemmin jopa julkaissut saamenkielisen kirjan.

Tekstikokoelman viimeiset tekstit on kirjoittanut Pedar Jalvi. Ne ovat ensimmäiset saamelaisen laajalle lukijakunnalle kirjoittamat kannanotot. Teksteistä näkyy kirjoittajan pyrkimys vahvistaa saamelaisten tietoisuutta omasta erityislaadustaan.

1. Lönnrot, Elias, Karasjoki, 13. p:nä tammikuuta 1842 (Lönnrot 1902 2: 56).

Jos Suomessa tahdottaisiin antaa lappalaisten lukea omaa äidinkieltään, niin se *nyt* kävisi hyvin helposti päinsä kun Inarin lappalaiset kaikki(?) ymmärtävät Orjas-lappia ja Utsjoen-Lapin murre on samaa. Mutta pieni Suomenmaa tahtoo kaiketi menettelyllään muutamien lappalaistensa suhteen näyttää, mitä tekisi, jos sillä olisi valta käsissä: että riistäisi valtansa alaisilta kansoilta heidän äidinkieltensä. Sen sijaan, että pappi tai pari velvotettaisiin oppimaan lapin kieltä, pakotetaan koko seurakuntia osaamaan suomea, jotta voisivat vastaanottaa opetusta.

2. Piispa Gustav Johansson, piispantarkastukset vuodelta 1896

OMA Eb:18a: piispantarkastuspöytäkirja, Inari

Inarissa asuu enimmäkseen Lapin kansaa, joka puhuu kielimurretta, jota ei muualla ole. Olisi toivottava, että pitäisitte huolta kielenne edistymisestä. Ympäri maailmaa koettaa kukin kansa pitää huolta kielestensä ja tarpeen olisi, että Inarinkin kieli kehittyisi kirjakieleksi, että saataisiin kirjoja tänne omalla kielellä. Hyvä on, että Suomea opitaan, mutta oma kieli on pidettävä pyhänä, kun se on J^{lan} lahja. Olisi tarpeen, että yksi katekeetta osaisi Lapin kieltä, jolla voisi lapsia opettaa. Sen tähden kehotan tätä Lapin kansaa valvomaan omaa etuansa, niin että, kun lahjakasta ja hyväntapaista lasta on ja varoja vanhemmilla, ne toimittaisivat semmoisen kouluun, jotta katekeetan viran avonaisena ollessa, Lapin kansan oma lapsi voisi tulla opettajaksi ja toimittaa kirjoja sillä kielellä. Tämä olisi sitä tärkeämpi, kun ei tätä murretta ole muualla kuin täällä. Ellei kielikin tule viljellyksi, niin se ei edisty, vaan vähitellen voi kuolla pois, joka ei ole hyvä eikä suinkaan toivottava.

OMA Eb:138: piispantarkastuspöytäkirja, Utsjoki

Kun kansa täällä on enimmäkseen Lapin sukua, olisi tarpeen, että Lapinkieli pääsisi enemmän kehittymään ja että kansa- ja kiertokoulun-opettajat jotka eteen päin tulevat, osaisivat tätä kieltä. Mutta jollei Lapin kansa tee uhrauksia, että sen omia lapsia pääsisi enemmän oppia saamaan, niin on peljättävä, että koko kieli haihtuu. On sen tähden toivottava, että lahjakkaita ja hyväntapaisia lapsia pannaan kouluun, jotka sitte voisivat opettajina viljellä Lapin kieltä ja auttaa sitä eteen päin. Ei ole se hyvä, jos äidin kieli katoaa. Se on J^{lan} lahja ja kunkin tulee omaa kieltänsä arvossa pitää ja kehittää. Kun muutoin tulevaisuudessa katekeetan virka tulee auki, olisi tarpeen taas saada semmoinen, joka osaisi Lapin kielellä opettaa, niin kuin nykyinen sitä osaa.

3. **Lauri Itkonen** 1901: Kielioloista Lapissa. — Kaiku 43 (myös Jacob Fellman 1906 2: 588–592).

Mutta olemmeko myös valmiit suomaan oikeutta niille, joiden kansallinen menestys riippuu meistä, suomalaisista? Tai onko kenties tuo röyhkeä ”yhdenmukaisuuden” epäjumala saanut meidätkin kumartajikseen? Katso-kaamme!

Suomalaiseen maaperään on kansojen kaitsija istuttanut hennon vesan lappalaista kansallisuutta, jonkun verran päälle 1,000 hengen. Suuri ei tämä väestö ole, mutta ihmis-oikeuksia hekin kaipavaat [– –] Mutta sittenkin on eräs kohta, jonka suhteen on oltu hyvin välinpitämättömällä kannalla. Se on lapinkieli. Ja mitä merkitsee tämän rinnalla kaikki muu lappalais-harrastus?

Me suomalaiset kyllä vapisemme sydänjuurissamme, kun meidän kieltämme uhataan. Mutta tietysti lappalaisilla ei ole näin korkeita tunteita, ei rakkautta äidinkieleensä! [– –] Ja kumminkaan ei suomalaisten mahtane koskaan tarvita vierasta kieltä oppia päästäkseen naimisiin. Lapissa sitävastoin on ollut voimassa sekä koulupakko että ehtoollispakko kaksinkertaisessa merkityksessä.

Kielisortoa tuntemaan oppii lappalainen jo lapsena [– –] Muuten ovat utsjokelaiset edullisemmassa asemassa kirjallisuuteen nähden, kuin inarilaiset, sillä heillä on käytettävänä, paitsi muutamia omamurteisia kirjojaan, myöskin Norjan lapinkielinen kirjallisuus, jota on koko joukko ja jonka he aivan hyvin ymmärtävät.

Tuleeko lapinkielen sortopolitiikka yhä jatkumaan? Ettei tähän astiset lakisäännökset ole riittäneet turvaamaan Lapin kansalle sen oikeutta opetuksen saamiseen äidinkielellä, on ilmeisesti nähtävä.

Samoin on olemassa hyvätahtoinen asetus (keis. käskykirje 20/2 1858) Lapin katekeettain virkaan asettamisesta. [– –] Mutta käytännössä on tämäkin asetus joutunut kuolleeksi puustaviksi. Näin on kirkollisen opetuksen alalla käynyt.

Nykyään on kehitys siirtynyt kunnalliselle alalle. Asetus ylempään kansankoulujen perustamisen edistämiseksi Suomen maalaiskunnissa 24 päivältä toukok. 1898 (SA 20/1898) tarkoittaa että ”jokainen kuntaan kuuluva koulunikäinen lapsi voi, mikäli mahdollista omassa piirissään, ilman suurempia vaikeuksia päästää nauttimaan kansakouluopetusta äidinkielellään”, [– –] jos kunnassa asuu hajallaan väestö, jonka äidinkieli on toinen kuin enemmistön, on siitä erikseen muodostettava yksi tai useampia piiriä”. Hyvä on. Mutta entä jos niihin kuntiin, joissa väestö kokonaan eli osaksi on lapinkielinen, ei ilmesty ainoakaan opettajaksi hakijaa, jolla olisi taitoa oppilasten äidinkielessä – mikäs neuvoksi? Opettakoon suomeksi! Siinä sitä taas ollaan. Suo siellä, vetelä täällä, ei kuivaa kussakaan!

4. Nils Isak Fellman 1908: Matti Aikio – Isak Saba: kaksi huomattua lappalaista. — Uusi Suometar 4.4.1908.

Luonnollinen seuraus siitä kovasta kohtalosta, jonka alaiseksi Lapin kansa on joutunut, on ollut, että ainoastaan harva lappalainen on saavuttanut perusteellisemmän kirjallisen sivistyksen, ja että ne, jotka ovat sellaiseen asemaan päässeet, melkein poikkeuksetta ovat toimineet papin-alalla, jolla moniaita eteviäkin lappalaissukuisia miehiä on esiintynyt. [– –] Mutta ainoa Suomen lappalainen, joka on pyrkinyt ja päässyt siviilivirkoihin, on Utsjoella syntynyt Aslak Laiti, joka suoritti kansakoulunopettajan tutkinnon.

5. **Pedar Jalvi** (Pohjan-Pekka), Elämästä Lapista. — Toverien ääni 18.11.1911 (myös Sainio 1966: 24).

Me Saamelaiset, jotka asumme pohjolan jylhillä tuntureilla, olemme kyllin onnelliset huvitellessamme itseämme satuperäisessä luonnossa.

6. **Pedar Jalvi** 1915a: Lappalaisten laulurunoudesta. — Kotiseutu 6: 86, 89.

Miten joikusävel on syntynyt ei liene sen vaikea päättää, joka itse on joikuja sepitellyt. Kysyin eräältä saamilaistoveriltani, mistä hän oli ne monet joikunsa oppinut, joita hän osasi. Vastaus kuului: luonnosta. Siis, joiut yksinkertaisesti ovat vuosisatoja kestäneen luonnon äänien matkimisen tuloksia.

Ne kuvaavat lappalaisen sielunelämää, hänen kärsimyksiään ja toiveitaan. Ne ovat Saami-kansalle kallis kansallinen omaisuus ja niitä löytyy tuhansia ”Turjan tunturin takana”. Opettakoot ne Saami-kansaa katsomaan kansansa muinaisuuteen ja näkemään niissä entiskansan hengen kykyjä. Samalla viitokoot ne tietä nousevalle saamilaispolvelle uusien ja parempien luomiseen.

Loppusanat

Sadan vuoden ajanjakson 1820–1920 kehitys oli merkittävä Suomen saamenkielisen kirjahistorian kannalta. Kehitys ei ollut tasaista: intensiiviset kaudet vaihtelevat vuosikymmenten pituisten taukojen kanssa. Jacob Fellmanin 1820-luvulla ilmestyneet, ankarasti kritisoidut julkaisut loivat pohjan 1800-luvun puolella välissä ilmestyneille lukuisille, Kuopion hiippakunnan toimintaan liittyville teoksille. 1880- ja 1900-luvun vaihteessa ei-saamelaisien Itkosen ja Hakkaraisen julkaisujen jälkeen ilmestyivät saamelaisen Pedar Jalvin kirjoitukset, jopa saamenkielinen runo- ja kertomusantologia.

Saamelaisen vähemmistön edustajat kirjoittivat ensin Suomen Lapin valtaväestön kielellä. Tämä kirjahistoria on Deleuzen & Guattarin (1975) terminologian mukaisesti vähemmistön kirjallisuuden (*littérature mineure*) historiaa. Papit tai muut virkamiehet julkaisivat teoksia kirkollisen ja maallisen hallinnon tarpeisiin, jotka ovat varsin etäisiä saamelaisväestölle. Pedar Jalvi oli ensimmäinen suomensaamelainen, joka julkaisi itse kirjoittamansa tekstin. Saamelaista kulttuuria norjaksi esitelleen Matti Aikion tavoitteena oli mitä ilmeisimmin tehdä omaa kansaa tutuksi

suurelle yleisölle. Jalvilla, kuten Matti Aikiolla ja Anders Larsenilla, oli kuitenkin myös pyrkimys tehdä saamelaiset tietoisiksi omasta erikoislaadustaan ja arvostaan. Hän toteutti tätä pyrkimystä julkaisemalla saamenkielisenkin teoksen. Hänet voi katsoa Suomen saamenkielisen kirjallisuuden uranuurtajaksi.

Jalvin epäilemättä tunnetuin runo on *Muottačalmi* (nyk. *Muohtačalmmit*). Seuraava teksti sisältyy Tuomo Itkosen julkaisemaan aapiseen; sen on suomentanut Toivo Immanuel Itkonen (Ikonen, T. 1934: 76–77). Runo tuo Jalvin kotiseudun, Tenojoen tienoot, vahvasti esille.

Muottačalmik

Saddatala aimui čađa
hiljit kaččik muotta-čalmik,
kaččik keđgii, skirrii ala,
vielgadin tak kokčik eädnam.

Vaiko tain' leä korud smavis,
miljonak ka oktii pottik,
tivvik roggik, leägik, muorra-
pottužiida itta skalvi,
keđgii tuokkai čoggu častas.

Kidđa-peäivaš muodui ovdast
suddik smavva muotta-čalmik
šelgis čacci-koaikanassan.
Koaikanasast čoggujik tak
ajan, teädnun, javrin, meärran;
stuoris talle leä tai fabmu.

Lumihiutaleet

Leijaellen ilmain läpi
lumihiutaleet hiljaa putoo,
putoo kiviin, vaivasvarpuun,
valkovaipan maahan kutoo.

Vaikka kooltaan pienet ovat,
miljoonin kun kokoontuvat,
täyttävät ne rotkot, laaksot,
nietos peittää tuulenskaadot,
kivet piiloon kinostuvat.

Kevätpäivän katsehissa
sulaa pienet lumihiuteet,
päilyy vesipisarissa.
Pisaroista kertyy kokoon
puro, joki, järvi, meri
— mahtavan ne voiman peri!